

«ТЕНОР, НАРОДЖЕНИЙ ПІД КОЗАЦЬКИМ НЕБОМ» (про нову книгу М. Варварцева «Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто»)

Варварцев М. Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто / відп. ред. С. В. Віднянський ; НАН України ; Інститут історії України ; Товариство Данте Аліг'єрі. – К. : Інститут історії України, 2011. – 188 с.

22 червня ц. р. у конференц-залі Інституту Історії НАН України відбулася презентація нової монографії доктора історичних наук, професора М. Варварцева, присвяченої творчості видатного українського співака Миколи Іванова. Посол Республіки Італії в Україні Фабріціо Романо, науковці та журналісти високо оцінили внесок ученого в розвиток українсько-італійських культурних зв'язків. У цій розвідці пропонуємо оцінку праці М. Варварцева.

У ході прочитання монографії Миколи Варварцева про видатного українського тенора, ім'я якого в ХІХ ст., мабуть, краще

знали у світі, ніж на батьківщині, згадалася ще одна значуща для вітчизняної культури постать, життєва доля якої багато в чому резонує з долею співака. Ідеться про Максима Березовського, який після блискучого закінчення Болонської філармонічної академії й отримання почесного звання кавалера «Золотої шпори», у добрі й славі також жив і творив у благословенній музичній Італії. Однак, на відміну від М. Іванова, композитора таки змусили повернутися до Петербурга, де його, уже увінчаного італійськими лаврами, було призначено рядовим півчим Придворної капели. Невдовзі Березовський загадково помер наклавши, імовірно, на себе руки. У документальному романі Марієтти Шагінян «Йозеф Мысливечек» про відомого чеського композитора (М., 1968), над яким вона працювала в бібліотечних фондах Рима, письменниця присвячує українському композиторові кілька сповнених любові і співчуття сторінок. Уже в наш час вийшли друком дослідження про його творчість, зокрема кандидатська дисертація М. Юрченка (1987), праця М. Рицаревої (1983), популярні есе, однак італійський, найбільш плідний і щасливий творчий період композитора, на жаль, у вітчизняній літературі залишається *terra incognita*. Як, зрештою, і роки перебування в Італії видатного композитора та оперного співака С. Гулака-Артемівського. Ці, безумовно, знакові для української музичної культури постаті потребують науково достовірного висвітлення, що спирається не лише на домисли та уявлення, але й на документально підтверджені факти. Ознайомлення з новою працею найавторитетнішого в Україні знавця італійської культури вселяє надію, що істориків, обізнаних з перебігом культурно-історичних процесів в Італії ХVІІІ–ХІХ ст., таки спокусить можливість взяти участь у вирішенні цих питань.

Монографія професора Миколи Варварцева, підготовлена в Інституті історії НАН України, присвячена талановито-

КРИТИКА І РЕЦЕНЗІЇ

му українцеві, який навчався і жив в Італії, а також у Парижі, Лондоні, Відні та інших містах світу (чимало видатних представників нашої культури і сьогодні, на жаль, змушені здобувати хліб і славу за межами батьківщини). Без сумніву, згадане видання зацікавить не лише науковців-істориків та музикознавців, але й значно ширше коло читачів, особливо тих, хто любить музику, оперне мистецтво.

Події, що їх розгортає перед читачем М. Варварцев, хронологічно збіглися зі славними роками італійського Рісорджименто. Країну збурили активні дії національно-визвольного руху, до якого долучилися найкращі представники італійської інтелігенції. «Вся італійська поезія і проза того часу були, так би мовити, постійною змовою, всюди звучала патріотична нота, відлуння якої відчувається у музиці Белліні, Россіні, а пізніше – Верді», – писав автор монографії ще наприкінці 80-х років, в одній з перших своїх публікацій про Миколу Іванова. Відтоді, а можливо, ще раніше, розпочалася його багаторічна праця над майбутньою книгою. І зовсім не випадково в центрі зацікавлень історика опинилося саме оперне мистецтво.

В оперній культурі Європи середини XIX ст., що розвивалася в річищі демократичних тенденцій реформ Х. Глюка, а також під впливом уже визначених ідей романтизму, усталилося так зване «соціальне мистецтво», що активізувало патріотичні стремління мас. Цей термін та подальше тлумачення його змісту, зокрема, в історичній опері, автор монографії наводить за працею лідера руху «Молода Італія» Дж. Мадзіні «Філософія музики». Центром цього мистецтва стала Італія, уславлена на весь світ досягненнями оперної творчості та виконавства. Саме в опері завдяки властивій їй езоповій мові увиразнювалася в цей час суспільно резонансна ідея боротьби проти тиранії, за свободу і справедливість. Це була епоха визначних митців – композиторів, лібретистів, співаків, і саме з її контексту, у щент насиченого позитивною енергетикою і прекрасною музикою, автор виокремлює ім'я українського артиста Миколи Кузьмича Іванова.

До диспозиції науковця, який розпочав роботу над працею про Миколу Іванова, було вкрай небагато достовірних літературних джерел про співака, який після навчання в Італії і перших воістину грандіозних успіхів на оперних сценах в Італії, Англії, Франції, Австрії та інших країнах, таки не повернувся до Росії, знехтувавши категоричним адміністративним наказом і волею імператора. Більше того, будучи патріотом своєї землі, М. Іванов у публічних виступах постійно підтверджував своє не російське, а саме українське («малоросійське») походження. Через ці провини ім'я співака на довгі роки було вилучено з російського культурно-мистецького обігу. Невдовзі після того, як московський «Телескоп» опублікував статтю про «світояйного співака», обстоюючи право митця на вибір, оскільки «слава справжня переходить у так звану європейську славу», а «достойна людина, дозріла у своїй вітчизні, перетворюється в ім'я публічне, гучне, всюди почуте», журнал було закрито. В інших виданнях його ім'я також більше не згадувалося.

Прошло більше двох десятиліть після поховання співака на цвинтарі в Болоньї, перш ніж у «Російській музичній газеті» («Русская музыкальная газета») за 1903 рік з'явилася публікація про М. Іванова, автором якої був колишній директор Петербурзької придворної хорової капели С. Смоленський. У сучасній музичній періодиці біографічні матеріали про співака почали друкувати лише у 1980-х роках, однак їхні автори, як слушно зазначає М. Варварцев, «за відсутністю оригінальних зарубіжних джерел, послуговувалися часом міфологізованими твердженнями». У «Музичній енциклопедії», що вийшла в Москві 1972 року під редакцією авторитетного музикознавця Ю. Келдиша, про «російського співака» М. Іванова вміщено вельми скромну, навіть без його портрета статтю, у якій також відсутні оригінальні документальні джерела.

У зарубіжній літературі спеціальних публікацій, присвячених співакові, не існує. Натомість його ім'я постійно згадується в численних театральних рецензіях, у працях про італійську оперу, нарисах про тогочас-

АЛЛА ТЕРЕЩЕНКО. «ТЕНОР, НАРОДЖЕНИЙ ПІД КОЗАЦЬКИМ НЕБОМ»...

них композиторів та виконавців. У виданих в Італії розвідках з історії найбільш знаних у світі оперних театрів, таких як Ла Скала (Мілан), Ла Феніче (Венеція), Комунале (Болонья), Дукале (Парма), Аполло (Рим), Пергола (Флоренція), Сан Карло (Неаполь) та інших, М. Варварцев знайшов цікавий матеріал про участь М. Іванова в оперних сезонах, його репертуар, блискучі оцінки його виступів музичних критиків тощо. І всюди ім'я Nikola Іванова незмінно стоїть поряд з іменами таких видатних діячів оперного мистецтва, як композитори Дж. Россіні, Г. Доніцетті, Дж. Верді, В. Белліні; співаки Джудітта Паста, Джованні Рубіні, Джулія Грізі, Марія Гарсія-Малібран, Поліна Гарсія-Віардо, Джузеппіна Стреппоні, майбутня дружина Дж. Верді, Марієтта Альбоні та інші.

Автор монографії також ретельно опрацьовує матеріали фондів численних державних архівів, бібліотек, музеїв, фундацій культури, приватних колекцій Італії, Великої Британії, Франції, Бельгії, США, Росії, України та інших країн, спогади сучасників, оригінали листування співака з його оточенням, періодику, що вміщує рецензії на його виступи, інтерв'ю з відомими особистостями, програмки, афіші тощо. Цей величезний масив розпорошених, переважно не систематизованих матеріалів склав надійну базу дослідження М. Варварцева, який досконало володіє італійською мовою, що уможливило ознайомлення з оригіналами потрібних йому документів, і прекрасно обізнаний з історією та культурою Італії XIX ст., зокрема у її зв'язках з Україною та Росією. Саме цю проблематику доктор історичних наук М. Варварцев вже протягом багатьох років розробляє у своїх працях.

Цього разу науковий пошук ученого стимулювали не лише азарт першопрохідця, але й особливо пієтетне ставлення до героя своєї майбутньої праці. Адже віднайдені документи щоразу підтверджували його непересічний талант, прекрасний голос, надзвичайний артистизм, любов і повагу до українського артиста видатних композиторів, співаків і публіки. А ще в них бриніли трагічні нотки про життя людини, яку позбавили можливості повернутися на милу його серцю рідну землю.

Попри те що праця М. Варварцева присвячена перебуванню М. Іванова за кордоном, оскільки саме там склалася його творчість, її перший, хоча й невеликий за обсягом розділ, розповідає про нетривале життя майбутнього співака на батьківщині та навчання в Петербурзькій придворній капелі, керованій на той час Д. Бортнянським, а пізніше Ф. Львовим. Обидва директори капели відзначали непересічну обдарованість спочатку десятилітнього хлопчика, привезеного за державним приписом з України, а потім і дев'ятнадцятирічного юнака, який, за спостереженням Ф. Львова, «винятковістю голосу, знаннями і здібностями до співу не поступається італійським співакам».

Важливу роль у творчій долі М. Іванова відіграло також його приятелювання з молодим Михайлом Глинкою, який залучив його до літературно-мистецьких зібрань і концертів у приватних салонах, познайомив зі знайомими літераторами: А. Дельвігом, В. Жуковським, Є. Баратинським, А. Міцкевичем, С. Голициним. Свій останній концерт у Росії М. Іванов дав у родовому маєтку Глинки в Новоспаському, де серед інших творів виконував особливо популярний на той час романс «Соловей» Аляб'єва на слова Дельвіга. «“Солов'я” він співав так чудово, що ми плакали», – згадувала сестра М. Глинки Л. Шестакова. Високо оцінювала виконання цього твору й Катерина Керн, онучка полтавчанина Марка Полторацького, керівника Санкт-Петербурзької Придворної капели за часів імператриці Єлизавети Петрівни – саме К. Керн М. Глінка присвятив свій особливо вишуканий пушкінський романс «Я помню чудное мгновенье», слова якого поет написав для її матері.

З ініціативи та матеріальної підтримки батька, після тривалих перемовин з офіційними інстанціями молодий М. Глінка разом з півчим 14-го класу Придворної капели М. Івановим виїхали із с. Новоспаське, через країни Західної Європи, до Італії навчатися оперному співу. Про цей вояж майбутній композитор згодом захоплено розповідатиме у своїх «Записках».

Якою б принадливою не була романтична розповідь М. Варварцева про будні

КРИТИКА І РЕЦЕНЗІЇ

і свята українського співака в чужих краях, її літературно-художній виклад завжди суворо обмежений документальною доказовістю. Насамперед автору довелося розібратися в плутанині існуючих припущень щодо походження, дати і місця народження М. Іванова. Ретельно опрацьовуючи вітчизняні й зарубіжні джерела, логікою зіставлень найрізноманітніших, часом суперечливих фактів, а також із властивою науковому пошуку інтуїцією, він визначає і точну дату народження, і походження свого героя із міщанського середовища Полтави, хоча припускає, що батьки невдовзі переїхали до Чернігівської губернії, уточнює й інші дати, прізвища, життєві обставини, а головне, реконструює, надихає життям образ співака, досліджує характер його взаємин з оточенням, особливості голосу, простежує еволюцію творчості: зміни тембру, виконавської манери, систематизує його оперний та концертний репертуар.

Живо, доказово автор розповідає про майже детективну історію нелегкого протистояння співака, на той час вже знаного оперного тенора, який виступав на найкращих оперних сценах Європи, монаршій владі, таємній поліції та жандармському апарату Росії. Сумний досвід М. Березовського, якого примусили таки вернутися до Петербурзької придворної хорової капели, а саме в цій капелі М. Іванов продовжував значитися півчим, ще в багатьох був у пам'яті. В імперській Росії цар Микола оголосив його зрадником. Щоб уникнути примусового повернення до Петербурга, співакові довелося щоразу міняти місце проживання, переоформлювати паспорти, прийняти підданство у Великій Британії, зрештою, оселитися в Парижі, де він став першим солістом театру Італійської опери, куратором якого був Дж. Россіні. «На Іванова» ставлять опери найвідоміші композитори, його вистави проходять з незмінним аншлагом. Йому аплодують О. Тургенєв, О. Бальзак, М. Гоголь, В. Гюго та інші видатні діячі європейської культури.

Дуже зворушливим було ставлення до Миколи Іванова особливо авторитетного на той час Джоаккіно Россіні, з яким понад 25 років тривало дружнє листування співа-

ка. У напрочуд цікавих, значних за обсягом додатках до монографії (сюди ввійшли добірка перекладених автором найважливіших документів, листування, реконструкція оперного й концертного репертуару співака тощо) наведено (у перекладі автора) тексти кількох листів Дж. Россіні, що доводять, як високо шанував композитор талант українського співака, як опікувався його життєвою та артистичною долею.

Докладно висвітлено в монографії географію гастролей артиста і репертуар його виступів на сценах багатьох театрів світу. У вже згаданих додатках до монографії автор систематизує повний перелік його партій в оперних виставах, серед яких чільне місце належить творам італійців, зокрема Доніцетті (9 опер), Дж. Россіні (7 опер), Дж. Верді та Дж. Пачіні (по 4 опери), а також В. Белліні (3 опери). Загалом, у його оперному репертуарі було 46 провідних партій.

Окрім оперного репертуару, М. Іванов виконував у концертах чимало камерних творів: романси О. Аляб'єва, М. Глинки, О. Варламова, Ф. Шуберта, Ф. Еггера та інших, сольні партії багатьох мес, кантат, гімнів Й. Гайдна, Дж. Россіні, Дж. Пачіні, С. Меркаданте та інших композиторів.

З достеменним знанням перебігу подій та відчуттям самої атмосфери італійського Рісорджименто розповідає автор про презентацію в Болоньї епохального твору – «Stabat Mater» Дж. Россіні. Величезним колективом – хором, солістами й оркестром, що виступали в залі першого в Європі університету Аркіджинназіо, керував запрошений композитором його друг, колега та однопумець Дж. Доніцетті. Партію тенора в «Stabat Mater» виконував наш земляк, колишній півчий Петербурзької придворної капели. «Миколі Іванову, – зазначає М. Варварцев, – за плечима якого була чудова школа хорового співу Дмитра Бортнянського, “Stabat Mater” надавала можливість продемонструвати перед італійцями своє мистецтво і в цьому жанрі». Разом з М. Івановим у квартеті солістів співала також улюблена учениця Дж. Россіні Марієтта Альбоні, яка через два роки гастролювала у Петербурзі, де її співом захоплювався Т. Шевченко.

АЛЛА ТЕРЕЩЕНКО. «ТЕНОР, НАРОДЖЕНИЙ ПІД КОЗАЦЬКИМ НЕБОМ»...

Автор відзначає ще один аспект творчості М. Іванова, а саме його постійні творчі контакти з композиторами, авторами опер, що ставилися на різних сценах світу під час його численних гастролей. Така співпраця була плідною як для співаків, так і для авторів опер. М. Іванов швидко опановував нові партитури та удосконалював уже відомі йому партії, а композитори, серед яких були й такі знані метри, як Дж. Россіні, Г. Доніцетті, В. Белліні, Дж. Пачіні, Дж. МеркадANTE, молодий Дж. Верді та інші, захоплюючись «дивовижним тембром милозвучного і сильного голосу», значним діапазоном вокаліста (із верхнім «до» включно), досконалими технічними можливостями та сценічною вірогідністю, «що виокремлюють його як великого артиста», збагачували партії М. Іванова спеціально створеними для нього новими прекрасними аріями, каватинами, аріозо, кабалетами та навіть важливими для драматургії вистав сценами. Такі вставні арії, що створювалися для видатних виконавців, були поширеним явищем у тогочасній практиці.

Входження М. Іванова до вердівського репертуару розпочалося у Відні, де, як зазначає М. Варварцев, парадоксально поєдналися плекання імперською владою італійської опери та політика гноблення Італії. У найкращому віденському Театрі біля Карінтійської брами, із залом на 2000 місць, з оперною трупкою працював Г. Доніцетті, який одержав у Відні після Й. Гайдна і В.-А. Моцарта почесну посаду придворного композитора. Саме через Г. Доніцетті, листування з яким не переглядалося цензурою, підтримували таємний зв'язок ватажки Рісорджименто. Більше того, у столиці абсолютної монархії було поставлено оперу молодого Дж. Верді «Ернані», створену за революційною анти-

монархічною драмою В. Гюго. Заголовну партію в ній виконував М. Іванов.

Автор розглядуваної праці, наводячи численні документальні підтвердження, ретельно аналізує історію написання спеціально для голосу М. Іванова та за активної участі Дж. Россіні по суті нового фіналу другої дії опери «Ернані». Можливо, саме в цій опері М. Іванов демонстрував нові можливості свого голосу, адже цього вимагав героїчний характер образу ватажка-месника. Не випадково в рецензіях, поряд з епітетами «милослухний, ніжний», знаходимо й нове визначення вокальних даних М. Іванова – «голос спінато», сильний, мужній, драматичний тенор-спінто, притаманний саме оперним героям Дж. Верді. Із прекрасною музикою Дж. Россіні відходила в минуле слава епоха італійського бельканто, замість якої утверджувалася романтична героїка опер Дж. Верді та його послідовників. У 42 роки співак залишив сцену.

М. Варварцев закінчує дослідження про життя і творчість співака в буремні роки італійського Рісорджименто риторичним питанням, яким переймаються зарубіжні письменники та енциклопедисти. Кого ж у європейській музичній культурі представляв М. Іванов – «російського співака», «італійського оперного тенора»? Ставлячи остаточну крапку цим суперечностям, автор наводить розшукані в архівах документи про його походження, а також свідчення артиста, у яких він однозначно називає своєю батьківщиною Україну. Ще одним доказом цьому є тексти численних рецензій на виступи М. Іванова, де зазначалося, що публіка вітала артиста як «співака-козака», тенора, «народженого під козацьким небом».

Алла Терещенко